
KONTAKTI ZAGREBAČKE ŽIDOVSKJE OPĆINE S INOZEMSTVOM 1933-1945.

Ivo Goldštajn

Savez jevrejskih vjeroispovjednih općina osnovan je 1919. godine u Zagrebu, ali je za njegovo sjedište bio određen Beograd. Po prvoj zamisli njegovo je osnivanje trebalo biti manifestacija našeg jedinstva u proširenoj zajedničkoj domovini i stalni zajednički tumač svih želja i potreba naše zajednice. Vremenom Savez je postao posrednik između državnih vlasti i naše zajednice, formirao se u njemu pomalo kulturni i nacionalni program, potom je primio u svoju autonomnu kompetenciju ceo niz poslova koji se odnose na jevrejsku zajednicu, i po tome je postao pravo nadležstvo.¹ Bilo je posve logično da su i međunarodni kontakti išli preko beogradske centrale.

Stanje se mijenja 1933. kada je dolaskom Hitlera na vlast počela masovna emigracija njemačkih Židova. U prvo vrijeme, dok su te zemlje dozvoljavale, njemački Židovi sele i bježe preko Francuske, Nizozemske, Švicarske, Čehoslovačke, plove prema Velikoj Britaniji i SAD, ali je u tom procesu udio Jugoslavije isto tako bio značajan.²

Zagreb je bio najznačajniji centar za prihvat izbjeglica u Jugoslaviji. Većina izbjeglica stizala je vlakom, a Zagreb je vrlo dobro postavljen na glavnim srednjoevropskim željezničkim koridorima. Iz njega se moglo ići dalje na istok, prema Palestini, ili prema jadranskim lukama Rijeci i Splitu, otkuda je isto tako emigrirao značajan broj izbjeglica.

¹ Zapisnik V. sednice Glavnog odbora SVJOJ 23-25. 1. 1938, JIM, Beograd, 3.

² Vidi, Ristović, *Jevreji*, na raznim mj.

Osim toga, u Zagrebu je u međuratnom razdoblju postojala židovska zajednica koja je brojala oko 12.000 osoba. Otprilike su brojem isto tako velike bile općine u Beogradu i Sarajevu, ali je zagrebačka općina po ekonomskoj snazi i društvenom utjecaju bila moćnija, pogotovo od sarajevske. Druge razloge valja tražiti u činjenici da se radi o srednjoevropskom gradu gdje priličan broj stanovništva govori njemački.

Savez jevrejskih općina već je potkraj travnja 1933. osnovao Središnji odbor za pomoć njemačkim Jevrejima. Savez cionista Jugoslavije na čelu s dugogodišnjim cionističkim aktivistom dr. Aleksandrom Lichtom odmah se uključio u akciju, predlažući da se ona "koncentrira na jednom mjestu".³ SCJ je već tada zaključio da je briga za izbjeglice jedan od glavnih problema.⁴

U svibnju je "O današnjem stanju Jevreja – progoni u Njemačkoj" održan u Zagrebu "veliki miting zagrebačkih Židova". Govorili su vrhovni rabin i senator Isak Alkalaj, sam Licht, te ne-cionist Rudolf Rodanić, očigledno kako bi se manifestirala sloga unutar zajednice. Na tom mitingu osnovan je i Mjesni odbor za pomoć Jevrejima iz Njemačke,⁵ a 1939. promijenio je ime u Odbor za pomoć jevrejskim izbjeglicama.⁶ Vodio ga je dr Makso Pscherhof, tadašnji potpredsjednik općine, a posao je organizirao tajnik Židovske općine Aleksandar Klein.⁷ U srpnju 1933. godine Odbor je zamolio zagrebačke Židove "da ne provode pojedinačne akcije u cilju ma kakvog pomaganja Jevreja iz Njemačke. Sav je rad i cijela akcija koncentrisana kod Mjesnog odbora".⁸ Zagrebačka je općina u prvoj akciji sakupljanja novca, u

³ *Židov* 18, 19/1933.

⁴ DAZ, fond odvj. pisarna A. Licht, 126; priložen zapisnik sjednice Saveznog odbora SCJ od 28. 5. 1934.

⁵ *Židov* 20, 21/1933; 36/1936; 13/1937; Völkl, *Bogoštovna općina*; Lipa, *Pomoć*, 7-17; Ristović, *Jevreji*, 27; Boeckh, *Židovska vjerska općina*, 52; Dojč, *Utočište*.

⁶ DAZ, fond odvj. pisarna A. Licht, cionistička djelatnost.

⁷ Lipa, *Pomoć*, 7-17; Ristović, *Jevreji*, 27.

⁸ *Židov* 30/1933.

svibnju 1933, za samo dva tjedna prikupila 572.000 dinara, do kraja godine 1.180.000 dinara.

Od početka djelovanja Odbor su izdašno pomagale židovske ustanove iz inozemstva: Zagreb je postao i jugoslavenskim centralnim predstavništvom velike svjetske emigracione i pripomoćne organizacije HICEM (Hias – Jca – Emigration – Association, odnosno Hebrew Immigrant Aid Society) sa sjedištem u Parizu. HICEM je novčano pomagao židovskim useljenicima u Palestinu i druge prekomorske zemlje. Pariška je centrala zahtijevala centralizaciju cjelokupnog emigracionog posla za cijelu zemlju, pa je SJVOJ u rujnu 1936. prenio i formalno predstavljanja čitavog Zemaljskog odbora za pomoć izbjeglicama na zagrebački odbor.⁹ Sekretar Židovske općine u Zagrebu Aleksandar Klein bio je istovremeno i povjerenik HICEM-a.¹⁰ Rad po pitanju zbrinjavanja emigranata uglavnom je skoncentrisan u Zagrebu, odakle se vodi i prepiska s HICEM-om, kaže se u izvještaju Izvršnom odboru Saveza,¹¹ a kada je netko iz jugoslavenske organizacije trebao ići na konferenciju HICEM-a u Pariz, smatralo se da bi bilo najkorisnije da taj delegat bude iz Zagreba, pa je putovao Klein.¹² U siječnju 1937. na konferenciju u Beču na istu temu putovali su Klein i Oton Heinrich.¹³

Da je ova autonomnost prilično neuobičajena u drugim poslovima, svjedoči i činjenica da je po Pravilima Židovske općine u Zagrebu Izvršni odbor Saveza morao formalno i potvrditi rabina kojeg je sebi odabrala zagrebačka općina.¹⁴

⁹ *Židov* 13, 45/1937.

¹⁰ Zapisnik III. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 4. 7. 1939, JIM, Beograd, 67.

¹¹ Zapisnik XII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 11. 2. 1937, JIM, Beograd, 10.

¹² Zapisnik III. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 4. 6. 1936, JIM, Beograd, 8; Zapisnik IV. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 15. 6. 1936, JIM, Beograd, 1.

¹³ Zapisnik XII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 11. 2. 1937, JIM, Beograd, 1.

¹⁴ Zapisnik IX. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 23. i 24. 11. 1936, JIM, Beograd, 2.

HICEM je mogao financirati samo putovanje židovskih emigranata u druge zemlje, pa je 1937. na taj način preko Zagreba emigriralo 177 osoba (u Palestinu 76, u Urugvaj 15, Argentinu 14, u SAD 5, Brazil 4, Nizozemsku 2 i Kolumbiju jedna osoba).¹⁵ Međutim, za boravak izbjeglica u Jugoslaviji morale su brinuti same židovske općine na čije su područje emigranti stigli.

Za boravka u Parizu Klein je dobio “izvesna obećanja za nešto novca za izdržavanje emigranata, ali njihov rezultat treba sačekati”. No, događalo se da su iz nekih općina slali emigrante u Zagreb, pa se čak prijetilo da će ih zagrebački odbor morati vraćati u mesta njihova ranijeg boravka.¹⁶

Značajne svote doznačivao je i American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT).¹⁷ JOINT je početkom 1936. odbio molbe, jer su se istovremeno javljali i Savez u Beogradu i zagrebački Odbor, pa je potkraj 1936. aplicirao samo Zagreb, tražeći “izvanrednu materijalnu pomoć” za izbjeglice. S Beogradom je dogovoreno da se “dobivena pomoć razdijeli na ravne dijelove” između Saveza i zagrebačkog Odbora.¹⁸ Zagrebački je odbor uistinu imao veliku autonomiju, jer ga je Savez, primjerice, molio da “nam šalje kopije svojih pisama, a radi potpunosti naše arhive”, potom se obvezao da će “iz suma primljenih iz inostranstva zagrebačkom Odboru prepuštati 50 %”.¹⁹

Sve što je učinjeno – pružanje pribježišta velikom broju Židova iz Reicha i način na koji je to učinjeno – često se u židovskom svijetu isticalo po nesebičnosti i izvršnoj organizaciji. Pomagala je i zagrebačka Hevra Kadiša koja je izdvajala novac, ali

¹⁵ Zapisnik XXIV. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 17. 1. 1938, JIM, Beograd, 1.

¹⁶ Zapisnik V. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 13. 7. 1936, JIM, Beograd, 12.

¹⁷ Boeckh, *Židovska vjerska općina*, 52; Dojč, *Utočište*.

¹⁸ Zapisnik IX. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 23. i 24. 11. 1936, JIM, Beograd, 8.

¹⁹ Zapisnik IX. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 23. i 24. 11. 1936, JIM, Beograd, 9.

i skrblila o smještaju, obrazovanju i usavršavanju izbjeglica. Tridesetih je u Zagrebu vrlo intenzivno djelovao i *Palestinski ured za Jugoslaviju* koji je nabavljao dokumente za useljenje u Palestinu, što znači da je na neki način obavljao konzularne poslove. Kontaktiralo se i s uredom Židovske agencije za Palestinu (Jewish Agency for Palestine) čije je sjedište bilo u Berlinu, a cilj joj je bio zaštita interesa židovskih imigranata i Židova uopće. Jewish Agency je priznavala i britanska vlada i njezine službe u Palestini. Zagrebački je Odbor surađivao i s berlinskom organizacijom *Zentralstelle für jüdische Wirtschaftshilfe* koja je bila osnovana 1933. sa ciljem da se njemačkim Židovima olakša odlazak i adaptacija u drugim zemljama.

Zagrebački je odbor od 1933. do 1941. primio, posavjetovao i otpremio na dalji put oko 55.500 osoba, i to po godinama:

1933.	4400
1934.	4200
1935.	2400
1936.	2200
1937.	2800
1938.	11700
1939.	15400
1940.	9300
1941.	3100

Izvor: Völkl, *Bogoštovna općina*.

U srpnju 1933. godine Mjesni odbor za pomoć Jevrejima iz Njemačke tvrdi da “danomice stiže sve veći broj Jevreja iz Njemačke, koji se djelomično zadržavaju ovdje kod nas, a djelomično putuju dalje na nadi, da će u tuđini lakše naći mogućnosti prehrane sebe i svojih porodica”.²⁰ I istaknuti židovski aktivist, Beogradanin David Albala tvrdio je u to vrijeme da su u Zagrebu “prenatrpani” poslom s izbjeglicama iz Njemačke.²¹

²⁰ DAZ, fond odvj. pisarna A. Licht, 439.

²¹ DAZ, fond odvj. pisarna A. Licht, 72.

Jugoslavenske konzularne vlasti čak su preporučivale emigraciju u svoju zemlju, ne samo iz pukog altruizma, već računajući da će stići radnici, konstruktivni ljudi, puni inicijative i sa sobom donijeti kapital. "I zaista je prvi val emigracije donio u Jugoslaviju nekoliko stotina emigranata koji su pokušali da se na privrednom polju pomoću iznesenog kapitala plasiraju".²² Tako, primjerice, "njemački odvjetnik koji raspolaže kapitalom od 80.000 dinara, traži namještenje ili bilo kakvo prikladno područje rada".²³ Bilo je nekoliko značajnih potencijalnih investitora u zagrebačku industriju, ali do realizacije tih investicija nije došlo i zbog njemačkih zakona koji su umnogome onemogućavali transfer novca u inozemstvo.²⁴ Nekoliko bogatih porodica stalno se nastanilo u Hrvatskom primorju, dok je "velik broj intelektualnog proletarijata i privatnog namještenništva produžio prema Palestini".²⁵

Do kraja 1937. godine broj pristiglih izbjeglica je padao; naime, do toga trenutka u Jugoslaviji se na duže vrijeme zadržalo samo 400 njemačkih izbjeglica. Od tih 400 njih 60 se nastanilo u Zagrebu – od tih 60 sedmorica se angažirala s jačim kapitalom u raznim industrijama (osobito kemijskoj), trojica su dobili obrtnice, petorica imaju putničke karte kao zastupnici inozemnih firmi, četvorica su dobili radne dozvole kao specijalni radnici, desetak porodica žive od rente kapitala koji su ili ponijeli ili ga imaju u drugim zemljama, njih 10 uče zanat pod nadzorom zagrebačkog Odbora za pomoć, kako bi kasnije otišli u Palestinu. Mnogo je osoba fluktuiralo, ali je broj stalno nastanjenih u Zagrebu od 1933. do 1936. otprilike ostajao isti.²⁶

²² Izvještaj Aleksandra Kleina, tajnika Odbora za pomoć izbjeglim Jevrejima u Zagrebu - *Židov* 36/1936.

²³ *Židov* 30/1933.

²⁴ Völkl, *Bogoštovna općina*.

²⁵ Izvještaj A. Kleina - *Židov* 36/1936.

²⁶ Izvještaj A. Kleina - *Židov* 36/1936.

²⁷ *Židov* 28/1934.

Dio novopridošlih u Zagreb činile su obitelji sa djecom, jer su djeca u gradu pohađala razne škole, sve do fakulteta. U zagrebačkoj židovskoj školi je već 1933. godine organiziran poseban razred za djecu njemačkih emigranata – broj im se brzo mijenjao, jer su neki dolazili, a drugi odlazili, ali je djece 1933/4. godine uvijek bilo između 15 i 20, od kojih je 9 prevedeno u redovito školovanje.²⁷

Zbog svih ovih okolnosti u Zagrebu je 1937. registrirano 60 obitelji židovskih iseljenika iz Njemačke koje su stanovale o vlastitom trošku, a 78 osoba je pomagao Odbor za pomoć izbjeglicama. Osim toga, za sve izbjeglice bila je organizirana jezična nastava i zanatski tečajevi, a Odbor im je nastojao pronaći i posao. Bilo je mnogo izbjeglica iz Reicha koji su stigli bez imalo novca ili dragocjenosti, pa se “Odbor” brinuo za prehranu, smještaj, podmirivanje putnih troškova, pa čak i za mali džeparac. Zagrebački nadrabinat 1939. traži da se jave “obitelji koje žele na seder večeru primiti izbjeglice”.²⁸ Tako su obitelji Korda dolazili jedan emigrant na ručak i jedan na večeru – “dolaze nam mladići i djevojke istih godina kao brat i ja, družimo se... zaboravljamo strah i prijetnje nacista, plešemo, smijemo se, pričamo viceve”.²⁹

Odbor za pomoć izbjeglicama uistinu je nastojao privući njemačke Židove, prvenstveno one s većim kapitalom, da se nasele u Jugoslaviju i ojačaju židovsku zajednicu. Kontaktiralo se i s berlinskim društvom *Hilfsverein der Juden in Deutschland* koje je njemačke Židove informiralo o uvjetima života i rada u Jugoslaviji. No, pokazalo se da je trajan ostanak u zemlji za izbjeglice bilo vrlo teško organizirati, pa su njemačku okupaciju u travnju 1941. dočekali uglavnom oni koji nisu imali ili nisu stigli otići u druge zemlje.

²⁸ *Židov* 12/1939.

²⁹ Korda, *Nikad dosta suza*, 35.

Broj izbjeglica dramatično je porastao od Anschlusa u ožujku 1938. godine. Potkraj ožujka održane su u Beogradu sjednice Izvršnog i Glavnog odbora SJVOJ kako bi se "ispitale mogućnosti za pružanje pomoći braći iz Austrije, kojima bi ta pomoć bila potrebna zbog posljednjih događaja u toj zemlji".³⁰ Tada je osnovan Centralni potporni fond kao stalna ustanova u koji bi židovske općine redovito pridonosile ili nametnuvši izvanredan porez svojim članovima ili unoseći tu stavku u općinski budžet.³¹ Izvanredne situacije u kojima je trebalo izbjeglicama pomoći novcem ili na drugi način otad su bile praktički svakodnevnice.³² "Poteškoće postaju sve veće, jer sredstva ne pritiču u istoj srazmeri sa sve jačim potrebama", tvrdi se u izvještaju iz listopada 1938. godine.³³

Potkraj 1939. Savez jevrejskih općina predvidio je da bi za pomoć izbjeglicama trebalo oko 1,000.000 dinara godišnje, ali je sve veći priljev izbjeglica pokazao da je ta suma nedostatna.³⁴ Socijalni odbor Saveza jevrejskih općina izračunao je u srpnju 1939. da bi zagrebačka općina godišnje samo na "kontrolisane izbeglice" trebala trošiti preko 2,000.000 dinara; po nekim procjenama ta se suma "penje do 200.000 mesečno" (dakle, gotovo 2,500.000 dinara godišnje). Stoga je Zagrebu valjalo pomagati te je u tu svrhu sugerirano da općine u čitavoj Jugoslaviji

³⁰ Zapisnik vanredne sednice Izvršnog odbora SVJJOJ 28. 3. 1938, JIM, Beograd, 48; Zapisnik vanredne sednice Glavnog odbora SVJJOJ 31. 3. 1938, JIM, Beograd, 45.

³¹ Izveštaj Izvršnog odbora SVJJOJ o svome radu od poslednjeg sastanka Glavnog odbora do sadašnjeg, 28. 11. 1938, JIM, Beograd, 109; Zapisnik vanredne sednice Glavnog odbora SVJJOJ 31. 3. 1938, JIM, Beograd, 45-47.

³² Zagrebačka ŽVO je obavijestila Savez jevrejskih općina pismima 9. travnja i 2. svibnja 1939. da je "emigrantima" dala 27.181 dinara - Zapisnik II. sednice Glavnog odbora SVJJOJ od 22. 5. 1939, JIM, Beograd, 64; Zapisnik VII. sednice Izvršnog odbora SVJJOJ od 30. 11. 1939, JIM, Beograd, 102.

³³ Zapisnik XXXII. sednice Izvršnog odbora SVJJOJ od 27. 10. 1938, JIM, Beograd, 79.

³⁴ Zapisnik VIII. sednice Izvršnog odbora SVJJOJ od 3. 12. 1939, JIM, Beograd, 107.

povećaju svoj prinos u Socijalni fond sa 10 na 15% i da "100% ispune svoje obaveze prema Socijalnom fondu Saveza jevrejskih općina".³⁵ Prema kraju te godine stanje je postajalo sve dramatičnije. "Općina neće moći izdržavati sav teret koji stjecajem prilika na nju pada. Broj onih koje ova općina treba da pomaže silno raste...", javljaju u Beograd iz zagrebačke općine. Ujesen je broj izdržavanih "iznosio oko 400", a u prosincu preko 600, a po svemu se mora očekivati da će uskoro iznositi i 1000. "Zagrebačka općina ne traži nikakvo priznanje za svoj rad, jer sve što radi čini to po svojoj dužnosti, ali traži da svi delovi naše zajednice podjednako vrše svoju dužnost".³⁶ Novac je u Zagreb pritjecao iz saveznih fondova, pa je, primjerice, početkom 1939. zagrebačka općina zatražila i dobila od Centralnog potpornog fonda povrat 30.297 dinara koje je potrošila "na ime pomoći raznim izbeglicama".³⁷ Savez sve do kraja godine nije Zagrebu doznačio tražene novce te se ispričavao da su "nas prilike toliko iznenadile da za izvršenje nije bilo objektivne mogućnosti".³⁸

Tajnik zagrebačke općine i povjerenik HICEM-a Aleksandar Klein putovao je u Pariz kako bi namaknuo potreban novac, ali nije jasno s kakvim rezultatima.³⁹

Razni su bili načini na koje se pomagalo: u rujnu 1939. zagrebačka je općina morala kupiti nove brodske karte za 32. izbjeglica, "pošto talijanska parobrodarska društva nisu priznala važnost karata kupljenih njemačkim markama".⁴⁰ Valjalo je po-

³⁵ Zapisnik IV. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 12. 9. 1939, JIM, Beograd, 78-79; Zapisnik VI. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 25. 7. 1939, JIM, Beograd, 92.

³⁶ Zapisnik VIII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 3. 12. 1939, JIM, Beograd, 109.

³⁷ Zapisnik XXXVI. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 9. 3. 1939, JIM, Beograd, 15.

³⁸ Zapisnik VIII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 3. 12. 1939, JIM, Beograd, 113-114.

³⁹ Zapisnik XXIX. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 14. 7. 1938, JIM, Beograd, 60.

⁴⁰ Zapisnik VI. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 30. 10. 1939, JIM, Beograd, 96.

magati izbjeglicama i podalje od Zagreba – predsjednik općine dr. Horn je na sjednici Glavnog odbora Saveza “iznio teško stanje u kome se nalazi grupa od 43 burgenlandskih izbeglica u Podravskoj Slatini i moli Savez da preduzme sve što je moguće kako bi se tim ljudima što efikasnije pomoglo”.⁴¹ Kada se dva mjeseca kasnije “ukazala mogućnost da odu”, a kako “Savez trenutno nema na raspoloženju novaca”, zagrebačka je općina dala 35.000 dinara za put.⁴²

Pomoć zagrebačke židovske zajednice izbjeglicama iz Reicha bila je stalna – u okružnici u kojoj se opisuje stanje izbjeglica židovska općina u travnju 1940. traži od članova da “izvrše svoju židovsku dužnost prema svojoj progonjenoj braći izdašnim doprinosom, koji za svakog od Vas pretstavlja ličnu žrtvu, ali se samo ličnim žrtvama daju svladavati napori naše općine glede zbrinjavanja tih bijednika”.⁴³ Sudeći po korespondenciji Aleksandra Lichta, u tom je poslu Beograd iznevjerio očekivanja.⁴⁴

Nastojanja Židova da se iz Italije prebace u Jugoslaviju učestala su od početka 1938. godine,⁴⁵ kada se pooštrila talijanska politika prema Židovima – od 1937. talijanska je vlada, naime, počela provoditi prve protužidovske mjere. Sljedeće godine talijanske su vlasti “pozvale Židove – strane državljane da u određenom roku napuste Italiju, a u studenom je donesen kraljevski dekret “o obrani talijanske rase”, kojim je, između ostalog, bilo zabranjeno sklapanje mješovitih brakova.⁴⁶ Policija je to ilegalno prebacivanje iz Italije u Jugoslaviju kod Sušaka posebno istraživala – dobila je dojave kako taj posao ilegalno or-

⁴¹ Zapisnik XXXVII. sednice Glavnog odbora SVJOJ od 12. 3. 1939, JIM, Beograd, 21.

⁴² Zapisnik XXXI. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 8. 9. 1938, JIM, Beograd, 78; Zapisnik II. sednice Glavnog odbora SVJOJ od 22. 5. 1939, JIM, Beograd, 64-65.

⁴³ DAZ, fond odvj. pisarna A. Licht, cionistička djelatnost.

⁴⁴ DAZ, fond odvj. pisarna A. Licht, 129-130.

⁴⁵ HDA, fond 145, SBDZ, kut. 25, 345/1938.

⁴⁶ *Jevrejska tribuna* 41/1938; Ristović, *Jevreji*, 34-35; Kovačić, *Kampor*, 245; Hilberg, *Destruction*, Goldstein, *Holokaust*, feral.

ganizira neki "Goldstein iz Zagreba, nastanjen u Varšavskoj ulici", da se "prebacivanje vrši morskim putem", potom "automobilima za Zagreb". Kasnije je ispostavilo da je posve nepravedno bio optužen Zagrepčanin Hinko – Živko Goldstein, inače "poznat kao solidan i ispravan trgovac i građanin". Naime, došlo se konačno do zaključka da je neki talijanski Židov osigurao čamce, ali da za prebacivanje iz Sušaka nije imao nikakvu daljnju vezu, već su se ljudi morali snalaziti sami. Uostalom, "prebacivanje nije zauzelo većih razmjera".⁴⁷

Upravo je tada povjerenik HICEM-a za Jugoslaviju nastojao "pridobiti HICEM za pomaganje i onih lica koja su u Jugoslaviju doselila pre 1933, ali sada moraju da napuste zemlju."⁴⁸

Za izbjeglice je važnost Jugoslavije i zagrebačke općine osobito porasla u trenutku kada je u rujnu 1939. počeo rat u Evropi – Jugoslavija je ostala izvan ratnih zbivanja sve do travnja 1941. godine. Kako se više nije moglo ni u Francusku, ni u Poljsku, ni u Čehoslovačku, Jugoslavija je bila jedna od rijetkih zemalja u koju je bijeg nudio šanse za spas. Osim toga, neki su poljski Židovi, bježeći pred nacističkom vojskom, preko Rumunjske i Mađarske pokušavali prijeći u Jugoslaviju.⁴⁹ Neki transporti izbjeglica kretali su se brodovima po Dunavu, pa se o njima skrblila vukovarska židovska općina.⁵⁰ Židovska općina u Čakovcu brine za "velik broj izbjeglica" koji navraća u taj grad.⁵¹ U tih nekoliko mjeseci broj izbjeglica je dramatično porastao, a njihov se broj smanjuje tijekom 1940, kada su granice Reicha

⁴⁷ HDA, Fond 155 (BVBVN), 3688/1941, kutija br. 75.

⁴⁸ Zapisnik III. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 4. 7. 1939, JIM, Beograd, 67.

⁴⁹ Tako se pretpostavlja u dokumentima Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu i banske vlasti u Zagrebu - vidi, HDA, BH, ODZ, Povijesni spisi, 45870/1939, kutija br. 328.

⁵⁰ Zapisnik IV. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 25. 7. 1939, JIM, Beograd, 74.

⁵¹ Zapisnik XXV. sednice Izvršnog odbora SVJOJ 17. 2. 1938, JIM, Beograd, 33.

postale praktično zatvorene za Židove. Naime, Gestapo je od početka rata u rujnu 1939. počeo iz Austrije istjerivati grupe Židova bez ikakvih dokumenata; njih su jugoslavenske vlasti obično poslije dugog čekanja na ničijoj zemlji bile prisiljene prihvatiti, prepuštajući potom brigu o njima židovskim organizacijama, uglavnom stacioniranim u Zagrebu i općinama, ponajprije zagrebačkoj.⁵²

Val izbjeglica se pojačavao: u listopadu 1939. godine na “njemačko-jugoslavenskoj granici kod sela Ciringe nedaleko Maribora graničari su uhapsili “tri sumnjiva lica koja su krijumčarila Jevreje u našu zemlju...” Jedan od njih, izvjesni Aleksandar Kanik je tada čekao “na granici trojicu Jevreja”, i prije ih je krijumčario u Zagreb, u kojem se nalazi “već bezbroj ovakvih begunaca”. Tvrdio je da je u Zagrebu osnovana čitava organizacija... koja ima poverenike po svim krajevima naše zemlje”.⁵³ Početkom 1940. u Banovini Hrvatskoj počinju se organizirati “skupna boravišta” za one židovske izbjeglice koje se na tom području “zadržavaju bez dozvole boravka (ilegalno)”.⁵⁴ Prva boravišta bila su u Samoboru (u tamošnjoj vili “Tonšetić”),⁵⁵ Lipiku, Daruvaru, Jastrebarskom, Fužinama i Podravskoj Slatini.⁵⁶

Najveći teret, i financijski i organizacioni, opet je pao na Židovsku općinu u Zagrebu. U veljači 1940. održana je u Zagrebu sjednica zagrebačkih članova Glavnog odbora Saveza jevrejskih općina koji su se konstituirali kao “nadležno tijelo koje će u granicama zaključaka Izvršnog odbora, a po pitanjima skupnih boravišta, predstavljati Savez prema Židovskoj općini u Za-

⁵² Bauer, *American Jewry*, 62; Ristović, *Jevreji*, 24.

⁵³ HDA, grupa Instituta za suvremenu povijest - grupa XXIV, 1938, inv. br. 173; *Politika*, Beograd, 22. 10. 1938.

⁵⁴ Zapisnik izvanredne sednice Glavnog odbora SVJOJ od 14. 2. 1940, JIM, Beograd, 10.

⁵⁵ HDA, Fond 155 (BVBN), 56977/1940, kutija br. 52.

⁵⁶ Zapisnik VIII. sednice Glavnog odbora SVJOJ od 1. 2. 1940, JIM, Beograd, 4.

grebu i davati joj direktive”.⁵⁷ Iako su u zapisnik ušle vrlo pomirljive formulacije, zapravo je zagrebački dio Glavnog odbora počeo samostalno djelovati, odnosno, neki su u Beogradu smatrali da se u Zagrebu “stvara novo telo od članova Glavnoga odbora koje bi moglo donositi odluke nezavisno od Izvršnog odbora”. Time je počela debata o odnosima beogradske centrale i Zagreba. Vodila se vrlo oprezno, u rukavicama, s obostranim uvažavanjem (“uvažavamo velike napore naših prijatelja u Zagrebu po izbjegličkom pitanju”, odnosno “treba odati priznanje zagrebačkoj Opštini, njenom Pretsedniku i njenom tajniku g. Kleinu, a i mnogim članovima Glavnog odbora koji su sa puno ljubavi i razumevanja pomagali Savez”),⁵⁸ ali je jedna od rasprava na sjednici Izvršnog odbora “bila u znaku nepoverenja prema zagrebačkim članovima Glavnog odbora”. Potpredsjednik zagrebačke općine Lavoslav Steiner bio je na tom sastanku Izvršnog odbora ovlašćen da izjavi kako “su zagrebački članovi Glavnog odbora bili, jesu i ostat će najbolji i najodaniji čuvari jedinstva naše zajednice”.⁵⁹ U pozadini spora bili su velikim dijelom finansijski problemi. Naime, početkom ožujka je iz Zagreba u Beograd odaslan telegram kojim “zagrebački članovi Glavnog odbora” izvještavaju da zagrebačkoj općini za koji dan stižu na naplatu računi u ukupnom iznosu od 313.000 dinara, da su “bez novca i da decidirano otklanjaju daljnje zaduživanje”.⁶⁰ Potom su obje strane ponovno obračunavale troškove, “obostrano se naišlo na neke neuvažene okolnosti”, a Zagrepčani su “zamolje-

⁵⁷ Zapisnik X. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 3. 3. 1940, JIM, Beograd, 12; Zapisnik sednice zagrebačkih članova Glavnog odbora SVJOJ, održane 15. 2. 1940. u većnici Jevrejske općine u Zagrebu, u vezi sa sednicom Izvršnog odbora, održanom 14. 2. 1940. u Beogradu, JIM, Beograd, 21.

⁵⁸ Zapisnik XII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 18. 3. 1940, JIM, Beograd, 19; Zapisnik III. sednice Glavnog odbora SVJOJ od 23. 5. 1940, JIM, Beograd, 48.

⁵⁹ Zapisnik XIX. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 10. 6. 1940, JIM, Beograd, 50.

⁶⁰ Zapisnik XI. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 12. 3. 1940, JIM, Beograd, 16.

ni da u interesu zajedničke stvari uvažuje sve dobronamerne primedbe". Generalni sekretar Saveza Šime Spitzer ipak je na sjednici Izvršnog odbora Saveza "ukazao na neraspoloženje naših prijatelja i saradnika u Zagrebu, koji se smatraju ostavljenim u ovoj teškoj situaciji i koji su uistinu došli u bezizlazan materijalni položaj".⁶¹ Izračunato je da je Zagreb do svibnja podnio "gotovo polovinu svih tereta" jugoslavenske zajednice, koji su narasli do velikih 7,000.000 dinara.⁶² U to vrijeme je zagrebačka Židovska općina potraživala od Saveza preko 230.000 dinara,⁶³ da bi šest mjeseci kasnije, dakle u studenom iste godine taj dug porastao na pola milijuna dinara.⁶⁴ S druge strane, i aškenaska i sefardska jevrejska općina "u spisku dužnika socijalnog prinosa Savezu pojavljuju se s velikim dugom".⁶⁵

U rujnu 1940. sastali su se u Zagrebu "članovi Glavnog odbora Saveza iz Zagreba, članovi Radnog odbora Saveza cionista Jugoslavije i neki istaknuti židovski javni radnici". Stanje je bilo sve dramatičnije, jer su Savez i zagrebačka općina tada u skupnim sabiralištima izdržavali oko 3000 osoba, a ishodjenje dozvola za njihov odlazak u Palestinu i u druge zemlje bilo je vrlo komplicirano, a postajalo je i sve neizvjesnije što se tiče konačnog ishoda.⁶⁶

Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske u travnju 1941. godine, okolnosti djelovanja zagrebačke Židovske općine se mi-

⁶¹ Zapisnik XII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 18. 3. 1940, JIM, Beograd, 20.

⁶² Zapisnik III. sednice Glavnog odbora SVJOJ od 23. 5. 1940, JIM, Beograd, 48.

⁶³ Zapisnik XVII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 16. 5. 1940, JIM, Beograd, 39.

⁶⁴ Zapisnik XXVII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 21. 11. 1940, JIM, Beograd, 104.

⁶⁵ Zapisnik III. sednice Glavnog odbora SVJOJ od 23. 5. 1940, JIM, Beograd, 49.

⁶⁶ Zapisnik XXIII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 17. 9. 1940, JIM, Beograd, 79-82.

jenjaju. Ona je djelovala cijelo vrijeme rata; po tome je bila jedinstvena u NDH.

Ostavljajući Židovskoj općini određenu slobodu i autonomiju djelovanja, ustaške su vlasti donekle slijedile svoje nacističke uzore. U velikim židovskim getima u okupiranoj Poljskoj 1939-1941. godine njemačke su vlasti zahtijevale formiranje Židovskih savjeta (Judenräte) u koje su obično birani viđeniji članovi dotične židovske zajednice. Tim je Židovskim savjetima bila namijenjena posrednička uloga: prenošenje naredbi i zahtjeva okupacijskih vlasti na židovsko stanovništvo i zastupanje židovske zajednice prema okupacijskim vlastima. Članovi Savjeta uživali su stanovitu (privremenu) sigurnost i neke druge olakšice, ali kada su 1942. godine pokrenute masovne deportacije u logore smrti – bili su otpremeni i ubijani zajedno sa svojom zajednicom.⁶⁷ U zemljama koje su bile u savezu s Njemačkom (npr. Mađarska, Slovačka, Bugarska, djelomično Rumunjska), židovske općine nisu ni prestale djelovati. Kada su Nijemci u proljeće 1944. svojim trupama okupirali Mađarsku, Eichmann je nastavio komunikaciju s mađarskim Židovima dobrim dijelom preko Židovske općine u Budimpešti i preko nekih njezinih predstavnika. Židovski savjeti u getima nastojali su, a ponekad privremeno i uspijevali, bar donekle ublažiti tegobe svojih općinara. Bilo je slučajeva da su članovi Savjeta, da bi spasili svoje živote, pomagali nacističkim vlastima na štetu svojih općinara, što Hannah Arendt drži “nedvojbeno najmračnijim poglavljem sveukupne tragične priče”.⁶⁸ U djelovanju vijećnika i drugih dužnosnika zagrebačke Židovske općine 1941-1945. godine nije zabilježeno ništa što bi nalikovalo nekim postupcima članova Judenräte. Naprotiv, u uvjetima koje nije pretjerano nazvati nemogućima, nema dvojbe da se ŽBOZ samoprijegorno i maksimalno trudila, a ponekada i uspijevala, da barem nekim svojim članovima u najvećim nevoljama pruži pomoć, a neke i da spasi. Ustaške vlasti u NDH očigledno su ocijenile, a možda

⁶⁷ Ben-Sasson, *History*, 1026-1027.

⁶⁸ Arendt, *Eichmann*, 117.

su primile takve savjete i od njemačkih predstavnika, da će postojanjem Židovske općine lakše kontrolirati preživjele pripadnike židovske zajednice u Zagrebu i u drugim mjestima NDH, ponajviše da će moći kontrolirati novčanu pomoć iz inozemstva. Osim toga, možda su neki pojedinci u režimu mislili da bi postojanje Općine moglo poslužiti u propagandne svrhe. Nekim inozemnim gostima i predstavnicima (npr. Vatikana) režim se mogao hvaliti tobožnjim liberalnijim odnosom prema Židovima.

Uspostavom NDH bile su prekinute veze što ih je ŽBOZ dotad održavala s najznačajnijim međunarodnim židovskim organizacijama direktno ili preko Saveza jevrejskih bogoštovnih opština u Beogradu. Novom političkom realnošću i nedaleka je Ljubljana postala inozemstvo, čak i Split, odnosno i mnogi drugi dijelovi Hrvatske koji su prepušteni Italiji ili Mađarskoj.

Kako su te međunarodne organizacije (najviše američki JOINT) bile spremne pružiti stanovitu materijalnu pomoć progonjenim sunarodnjacima, ŽBOZ je uspostavio posredne veze preko Italije s neutralnom Švicarskom i preko Židovske općine u Budimpešti s predstavnicima palestinskih Židova u neutralnoj Turskoj (u Istanbulu). Naročito je u tome bila vrijedna uloga nekih zagrebačkih Židova koji su uspjeli izbjeći u Švicarsku; među njima isticao se cionistički vođa dr. Aleksandar Licht. Iz postojeće dokumentacije ne može se precizno ustanoviti kolika je bila ukupna financijska pomoć koja je stizala tim kanalima, ali je vidljivo da su paketi što ih je ŽBOZ slala u logore kao i uzdržavanje staračkog doma Lavoslav Schwarz bili financirani uglavnom iz tih izvora. Pošiljaoci tih pripomoći preferirali su da se novac ne šalje pojedincima već ustanovi u koju su s razlogom imali povjerenja, a ustaške vlasti su to tolerirale jer im je tako bila omogućena potpuna kontrola dotoka novca, a posredno i stanovita korist (konverzija dragocjenih deviza, pljačka odaslatih paketa itd.). Sve su te okolnosti također utjecale na ustašku vlast da dozvoljava opstanak ŽBOZ, a Općini da kao ustanova kako-tako preživi i sve do kraja rata održi stanoviti minimum svojih ionako krnjih djelatnosti. Vrlo slične bile su i okolnosti opstanka židovskih općina u Mađarskoj i Slovačkoj, koje su u posljednjoj

fazi primile znatniju pomoć i od Međunarodnog Crvenog križa.⁶⁹

Nažalost, o ovim je zbivanjima sačuvano vrlo malo dokumenata, a i malo je ljudi bilo u mogućnosti o njima svjedočiti. Neki su kontakti vjerojatno bili i tajni, iako su ustaške službe činile sve da znaju sve.

Koliko su striktnu pažnju ustaške vlasti posvećivale međunarodnoj pomoći namijenjenoj zagrebačkoj Židovskoj općini, dobro pokazuje primjer putovanja Aleksandra Kleina, tajnika Općine, koji je u ožujku 1942. godine bio u Ljubljani "u svrhu dogovora radi pomaganja izbjeglica". "Na putu ga je pratio Geza Farbak, zamjenik predstojnika Židovskog odsjeka Ravnateljstva ustaškog redarstva", očigledno kako bi Klein danonoćno bio pod kontrolom.⁷⁰

Kako je do jeseni 1941. godine život u većini židovskih općina u Hrvatskoj praktički zamro, a u Zagrebu se ipak na razne načine održavao, tako je zagrebačka Židovska općina sve više postajala tijelo koje je skrbrilo za sve židovske nevoljnike u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini, a ne samo za zagrebačke Židove. Takvo stanje dobro oslikava okružnica zagrebačke općine od 21. svibnja 1941. godine upućena svim općinama u NDH: "Izveštavamo Vas, da je naša općina dozvolom nadležnih vlasti nastavila svojim redovnim radom. Pošto joj je stavljeno u dužnost briga oko izdržavanja izbjeglica na području Hrvatske (misli se NDH – op. I. G.), to Vas molimo da ovu našu akciju izvolite poduprijeti svim svojim silama."⁷¹

Po zamislama ustaških vlasti za židovske su se zatočenike u logorima trebale skrbiti same židovske bogoštovne općine, ponajprije zagrebačka. Istovremeno, općine su morale pomagati i brojnim članovima i njihovim obiteljima koje su ostale bez ikakva prihoda i sredstava za život. Morale su brinuti i za opskrbu transporta koji su raznim pravcima, najviše kroz Zagreb, prola-

⁶⁹ Laquer, *Secret*, 58-60.

⁷⁰ HDA, zbirka MUP RH III-24, 1179.

⁷¹ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4859, sign. K-65-1-1/1-172.

zili na putu prema logorima. Sve je to bio golem ljudski i finansijski teret, s kojim se Vijeće općine i općinsko osoblje zadivljujuće uporno nosilo.

Financiranje se svodilo uglavnom na tri izvora: prvo, doprinosi samih članova općine, što se već tijekom ljeta i početkom jeseni 1941. pokazalo nedovoljnim, jer je većina članova općine bila opljačkana, a mnogi već deportirani u logore ili pobjegli iz Zagreba; drugo, molbe ustaškim vlastima da se deblokiraju raniji bankovni računi ŽBOZ i da se vrati dio sredstava od kontribucije, što su vlasti počele odobravati uglavnom tek 1942. godine, ali u minimalnim i sasvim nedovoljnim iznosima, i treće, pomoć židovskih organizacija i pojedinaca iz neutralnih zemalja (Švicarska, Portugal, Turska) te iz Mađarske i Italije, koja je u sasvim nedovoljnom opsegu počela pritjecati potkraj 1941. godine, ali je od ljeta 1942. postala najvažniji izvor općinskih prihoda i ključ održavanja Skrbi za logore i drugih humanitarnih djelatnosti Općine.⁷²

Zagrebačka Židovska općina je po prvi puta u studenom 1941. uputila u Jasenovac u posebnom teretnom autu pakete odjevnih predmeta. Navodno je sve to dozvolio osobno Vjekoslav Maks Luburić, tada voditelj Ureda III Ustaške nadzorne službe, odnosno Ustaške obrane čija je funkcija bila organizacija logora, uprava i osiguranje. Pošiljku je pratio službenik Židovske općine Robert Stein. Općina je popisala 400 interniraca kojima je trebalo dostaviti pakete, a Stein je trebao nadgledati podjelu tih paketa.⁷³ Već od studenoga 1941. u Jasenovac su odlazile značajne količine lijekova i sanitetskog materijala. Na popisu je bilo nešto preko 150 različitih lijekova.⁷⁴ Članovi zagrebačke Židovske općine "slali su stotine i stotine paketa svojim rođacima i znancima", ali tek "bijedne ostatke ustaše predavaju zatvoreniku".⁷⁵ Po riječima Egona Bergera, koji je kao zatočenik

⁷² HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kutija 10, 93.

⁷³ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28371; JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4866, sign. K-66-1-1/1-67.

⁷⁴ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4866, sign. K-66-1-1/1-50.

⁷⁵ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 87-8.

preživio 44 mjeseca u Jasenovcu, u studenom i prosincu 1941. godine “najednom su počele stizati hiljade i hiljade paketa. Vidjeli smo ih, ali nismo znali za koga su, jer su ustaše pokidali sve adrese s njih. Mnogi od adresanata su sigurno već bili mrtvi. Oni koji su slali te pakete... vjerojatno će se sjećati s koliko nade i veselja su spremali to, a pojeli su sve ustaše.”⁷⁶ Ante Ciliga, političar i publicist, jasenovački zatočenik čija su svjedočanstva o boravku u logoru i druga izazvala kontroverzne reakcije, dopremanje je pomoći opisao na sljedeći način: “Neki oblici židovske solidarnosti, koje sam sreo u Jasenovcu, izgledali su mi kao nešto nevjerojatno, fantastično. Jedina pomoć izvana koja je stizala sistematski, stalno i organizirano u logor bila je židovska, i to preko Židovske bogoštovne općine u Zagrebu! Ova je općina sabirala svaki tjedan individualne pakete i davala je od sebe pakete za one Židove kojima izvana nije nitko ništa slao. Ona je te individualne pakete slagala zatim u posebna dva-tri velika sanduka i u pratnji posebnog čovjeka – unajmljenog za taj posao katolika – Hrvata – slala željeznicom do stanice Jasenovac. Slalo se svakog četvrtka kako bi se u petak danju obavila u logoru razdioba za *sabat*”.⁷⁷

Usprkos svim samoprijegornim naporima općinskog vodstva bilo je i nezadovoljnika radom Općine. Izvjesni Leopold Pick, izbjeglica iz Reicha, potkraj 1941. godine pisao je nekim inozemnim organizacijama koje su slale pomoć, “nanoseći teške uvrede i klevete Općini i tajniku Kleinu”.⁷⁸

Da bi se dobila inozemna pomoć tajnik općine Aleksandar Klein već je u ljeto 1941, potom i dva puta tijekom 1942. godine putovao u Budimpeštu kako bi od tamošnje JOINT-ove ekspoziture ishodio dobivanje pomoći. JOINT je novac i obećao.⁷⁹ Štoviše, čini se da je i predstavnik JOINT-a već u srpnju 1941.

⁷⁶ Berger, *44 mjeseca*, 31.

⁷⁷ Ciliga, *Sam kroz Europu*, 305.

⁷⁸ *Zapisnici Vijeća ŽOZ 1941*, Arhiv ŽOZ.

⁷⁹ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27352, 27793; *Zapisnici Vijeća ŽOZ 1941*, Arhiv ŽOZ; Ristović, *Jevreji*, 184.

godine stigao u Zagreb, jer je Židovski odsjek smatrao da su "doznake koje bi na taj način stigle bile potrebne i poželjne".⁸⁰ Koliko je poznato, ni Klein ni Židovska općina tada nisu dobili mnogo, tek protuvrijednost od oko 2.000 US \$ isplaćenih u mađarskim pengama. Kasnije su, u nekoliko navrata, stigli i manji iznosi, što nije pokrivalo ni trećinu troškova za najhitnije potrebe. Klein je u ožujku 1942. godine putovao i u Ljubljani "u svrhu dogovora radi pomaganja izbjeglica".⁸¹ U "Mađarsku, Italiju i Švicarsku" putovao je po istom poslu i Dragutin Rosenberg,⁸² kao i Dezider Abraham.⁸³ Sve se to pokazalo krajnje nedostatnim, pa se zagrebačka općina već na prijelazu u 1942. godinu obratila židovskim i drugim organizacijama u Švicarskoj, prije svega dr. Alfredu Silberscheinu koji se nalazio na čelu RELICO-a sa sjedištem u Ženevi.⁸⁴ Na taj je način preko Međunarodnog Crvenog križa u logore poslano jednom 1200 kutija razne hrane – sardina, šećera, makarona, konzervi.⁸⁵ RELICO je kao "švicarska organizacija" djelomično "pokrivao" djelatnost JOINT-a. Pronađen je posrednik, jedan švicarski poslovni čovjek koji je prenosio novčanu pomoć zagrebačkoj Židovskoj općini. Istodobno je JOINT direktno preko Međunarodnog Crvenog križa u tri navrata poslao "velike i krasne pošiljke" raznih lijekova, osobito onih kojih je u Zagrebu manjkalo. Svi su oni uglavnom proslijeđeni u logore.⁸⁶ Jedna od tih pošiljki ("11 sanduka s ljekarničkim proizvodima"), pristigla u srpnju 1943. na adresu Hrvatskog Crvenog križa, distribuirana je u logore preko zagrebačke Židovske općine.⁸⁷ U jednom sumarnom osvrtu na zbivanja tijekom rata Savez jevrejskih općina Jugoslavije odao je posebno

⁸⁰ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27554.

⁸¹ HDA, zbirka MUP RH III-24, 1179.

⁸² HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28575, 29153, 29154.

⁸³ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 29153.

⁸⁴ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 29153; Ristović, *Jevreji*, 184.

⁸⁵ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 93; kut. 16, 4687-4770.

⁸⁶ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 93.

⁸⁷ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 5386, sign. K-65-6-1/1-315.

priznanje gospodinu Kelertu, švicarskom konzulu u Zagrebu za vrijeme NDH, koji je od predstavnika međunarodnih židovskih institucija u Turskoj potajno donosio novac zagrebačkoj Židovskoj bogoštovnoj općini.⁸⁸ Stanovita potpora stizala je i od organizacije talijanskih Židova Delasem, koja je prvenstveno pomagala židovskim izbjeglicama u Italiji i u talijanskim okupacionim zonama. Ante Ciliga tvrdi da su mu u Jasenovcu židovski zatočenici 1942. objašnjavali kako novac za slanje paketa u Jasenovac stiže u Zagreb preko Budimpešte “najviše od židova iz Amerike i Engleske”.⁸⁹

Po nekim svjedočenjima, na taj je način Židovska općina otpremila u Jasenovac, Staru Gradišku, Lepoglavu i neke druge logore iznimno mnogo odjeće, lijekova, higijenskih artikala i oko 50.000–51.000 paketa s hranom (i duhanom).⁹⁰ Ako je taj broj točan, onda bi to značilo da je svakoga dana tijekom četiri ratne godine, uključujući i nedjelje i praznike, Židovska općina slala u logore prosječno 25-30 paketa.⁹¹ Paketi su bili “stručno sastavljeni i opremljeni... vodila se i točna evidencija o slanju tih paketa”. Iako su paketi morali biti tipizirani, prema obavijestima koje su u općinu stizale od “raznih slobodnjaka i iz logora otpuštenih nežidova ... znali smo biti obaviješteni da se logorašima u Staroj Gradiški oduzimlje hrana koja se treba kuhati i ostavlja samo gotova suha hrana. Onda je stigla obavijest da se zatočenim ženama oduzimlje sve osim kolača... prema tim obavijestima, mijenjali smo i mi sastav tih paketa.” Kada je općina u Jasenovac poslala šivana odijela i muško rublje, čuli su da su “90% toga ustaše sebi prisvojili”.⁹²

Iz inozemstva su stizali, ponajprije iz Švicarske, i lijekovi, ali neredovito. Predsjednik Židovske općine Hugo Kon i rabin Miroslav Šalom Freiburger pišu 30. siječnja 1943. RELICO-u i

⁸⁸ *Spomenica SJOJ 1919-1969*, 89.

⁸⁹ Ciliga, *Sam kroz Europu*, 305.

⁹⁰ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 94.

⁹¹ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 15, 3877, kut. 16, 4479.

⁹² HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 15, 3877.

žale se da više od dva mjeseca nisu dobili pošiljku lijekova.⁹³ Freiburger i Kon od HICEM-a telegramom 13. veljače 1943. godine mole pošiljku lijekova za taj mjesec. Tih dana traže lijekove i od nekih drugih organizacija u Ženevi. Čini se da je u jednom trenutku nabava u inozemstvu zamijenjena kupnjom kod domaćeg proizvođača.

Freiberger se u veljači osobito angažirao da za Pesah 1943. u zagrebačkoj Općini ima macesa. Iz židovskih općina u Genovi i Trstu odgovoreno mu je da izvoz, čak i minimalnih količina, sprečava ministarstvo.⁹⁴ Okružnicu je slao i u Ženevu, Rim, na više adresa u Budimpešti, u Suboticu. Nije poznato kakav je bio ishod ove akcije.

Jedan od najpoznatijih događaja u kojem je zagrebačka židovska općina intenzivno kontaktirala s inozemstvom bio je tzv. Kindertransport.

U prvim mjesecima 1942. godine Jewish Agency je pokrenula široku akciju kojom je trebalo iz Mađarske i susjednih zemalja spasiti nekoliko tisuća židovske djece i dopremiti ih u Palestinu. Palestinski ured u Budimpešti dodijelio je zagrebačkoj općini 50 dozvola za djecu.⁹⁵ U poslu su se angažirali i predstavnici katoličke crkve u Hrvatskoj, kao i švicarski konzulat u Zagrebu. U Budimpešti i Istanbulu postojale su službe i osobe koje su vodile opširnu korespondenciju sa Zagrebom i trebale se brinuti za djecu na proputovanju. Cijelu je akciju koordinirao ured Jewish Agency za Palestinu u Istanbulu.⁹⁶

Zagrebačka je općina prijavila 87. djece i devetero pratilaca, ali se na priloženim popisima njihov broj stalno smanjivao,

⁹³ JIM, fond ŽOZ, sign. K-65-4-1/1-94; vidi opširnije, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 456-457.

⁹⁴ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 5382, sign. K-65-5-1/1-54, 1-61, 1-74, 1-75, 1-80, 1-81, 1-93, 1-94, 1-101 do 1-106; vidi opširnije, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 458.

⁹⁵ Opširno, u: Ristović, *Jevreji*, 320-324.

⁹⁶ Krišto, *Katolička crkva*, II, 219; HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 16, 4526-4687, 4771-4818, 4825, 4877.

tako da je početkom jeseni 1942. sveden na 35 imena, potom na 25, zatim na samo dvadeset; 15. siječnja 1943. godine na popisu je bilo samo 15 imena, a do kraja mjeseca samo 12.⁹⁷ Mnogi su u međuvremenu deportirani ili su izbjegli. Identitet djece koja su u međuvremenu bila pronađena i predviđena za odlazak brižljivo je skrivan od ustaških vlasti pa njihove adrese i drugi podaci nisu stavljani na listu. Protesti židovskih organizacija iz Budimpešte i Švicarske upućeni u Zagreb zbog stalnog smanjivanja broja djece na popisu nisu davali rezultata.⁹⁸ Freiburger i Kon pišu u Budimpeštu 14. siječnja i zahtijevaju posve precizne odgovore na pitanja: “kada će djeca krenuti?”, “što moraju uza sebe imati (minimum)?”, “koliko smiju sa sobom ponijeti (maksimum)?”, “da li je moguće da pratioci idu s djecom sve do Turske, a ako ne, da se nekome omogući da ih doprati do Budimpešte”. Tri dana kasnije Ottu Komolyju u Budimpešti zahvaljuju na naporima,⁹⁹ dva dana kasnije pokrenuta je procedura za dobivanje pasoša.¹⁰⁰ Dne 22. siječnja stigao je od židovske dobrotvorne organizacije HICEM telegram kojim se potvrđuje lista od 14 putnika.¹⁰¹ No, sve je zapelo zbog poteškoća oko dobivanja mađarskih tranzitnih viza pa, sada već posve dešperatni, Freiburger i Kon u pismu nadležnim osobama u Ženevi traže odgovore na pisma koja su poslali gotovo dva mjeseca ranije. Mole da se birokratska procedura požuri i što prije okonča.¹⁰² Dne 28. siječnja HICEM obavještava da su pasoši za

⁹⁷ Vidi liste zahtjeva za putnim ispravama: HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 16, 4500-4520; JIM, fond ŽOZ, sign. K-67-1-1/1-101; JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.z

⁹⁸ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 16, 4459-4476; Lengel-Krizman, *Prilog*, 8, 16-18.

⁹⁹ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

¹⁰⁰ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

¹⁰¹ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign. HICEM je osnovan 1927. u Parizu, ime je složenica triju organizacija osnivača - HIAS (United Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society), ICA (Jewish Colonization Association) i EMIG (Emigration direct).

¹⁰² JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

djecu odobreni, a da se hitno treba urgirati da djeca dobiju mađarske vize. Tri dana kasnije stigla je i potvrda o izdanim mađarskim vizama.¹⁰³ Iz Budimpešte se 3. veljače javlja da su “slike poslane” te da treba “ubrzati polazak”.¹⁰⁴

Miroslav Šalom Freiburger je tijekom organiziranja transporta molio i katoličku crkvu da intervenira. Vatikanski diplomati i nadbiskup Stepinac razgovarali su s visokim dužnosnicima ustaške države, što je vrlo vjerojatno pridonijelo tome da djeca dobiju putne isprave, iako su ustaške vlasti do posljednjeg trenutka činile sve kako bi im otežale odlazak.¹⁰⁵ Na taj je način konačno u nedjelju 7. veljače 1943. godine krenulo u Palestinu jedanaest maloljetnih dječaka i djevojčica, među njima i jedanaestogodišnji Ruben Freiburger, sin Miroslava Šaloma.¹⁰⁶ Nadrabinu Freiburgeru bilo je ponuđeno da s djecom krene kao pratilac, kako bi se i on spasio, ali je on to odbio.¹⁰⁷ Na proputovanju kroz Budimpeštu židovska djeca iz Mađarske i Slovačke dobila su imena s prvobitnog popisa židovske djece iz NDH, od kojih većina ili više nije bila na slobodi ili nije bila živa. Vrlo je vjerojatno da su se certifikati prodavali.¹⁰⁸ Djeca su stigla u Bukurešt 12. veljače, pet dana nakon odlaska iz Zagreba. Otamo je Židovskoj općini u Zagreb stigao telegram da su svi “zdravi i da su nastavili put”.¹⁰⁹ Marija Bauer koja je dugo godina živjela u Istanbulu i bila jedna od ključnih osoba u operaciji spašavanja židovske djece nadala se da će u tom transportu vidjeti i svoga unuka Fedora-Feđu Franka, ali pod njegovim je imenom doputovalo drugo dijete.¹¹⁰ Čini se da je mali Fedor stradao u naci-

¹⁰³ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

¹⁰⁴ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

¹⁰⁵ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 92; Krišto, *Katolička crkva*, II, 242-243, 254, 280-281.

¹⁰⁶ JIM, fond ŽOZ, sign. K-65-4-1/1-106; HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 16, 4487-4492.

¹⁰⁷ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 16, 4487-4492.

¹⁰⁸ Shomrony, *Kako su prodani certifikati*.

¹⁰⁹ JIM, fond ŽOZ, sign. K-65-4-1/1-114.

¹¹⁰ Ristović, *Jevreji*, 320, 324.

stičkom logoru u Zemunu pokraj Beograda.¹¹¹ Konačno su u Palestinu stigli nakon 16 dana putovanja. Preko Marije Bauer stizale su u Zagreb vijesti o djeci. Neka su pisma pristigla čak i poslije svibnja 1943. godine, kada su Kon, Freiburger i drugi već bili deportirani.¹¹²

Jedna od posljednjih akcija koje su Hugo Kon i Miroslav Šalom Freiburger poduzimali neposredno prije njihove deportacije u svibnju 1943, bio je pokušaj da se organizira nov dječji transport. Njih dvojica još su 28. siječnja poslali u Budimpeštu popis s 28 imena.¹¹³ Najednom je za taj novi transport interes bio veći negoli za prethodni: naime, stanje je u Zagrebu bilo sve gore, sve su skromnije bile nade da se može preživjeti u gradu, pa se hvatala svaka slamka spasa. Osim toga, kada se prvi transport počeo organizirati čini se da je malo tko vjerovao da bi djeca mogla stići na sigurno, u Palestinu. S uspjehom prvog transporta nade u spas su porasle, pa je vodstvo zagrebačke Općine predlagalo u novi transport "45 djece". U pismu izbjeglom članu općine Dragi Rosenbergu u Vicenzu 9. veljače Kon i Freiburger pišu da "rade na tome, da im se odobri novi popis djece za odlazak".¹¹⁴ No, od novog transporta nije bilo ništa, iako je Freiburger molio da "se u Pešti trude što prije dobiti odobrenje". Ponovno pišu 11. veljače, moleći da se ubace još neka imena; izmjenjuju se i telegrami.¹¹⁵ No, sve je bilo uzalud, transport nikada nije otišao i većina djece s popisa deportirana je u Auschwitz početkom svibnja 1943. godine.

U ožujku 1943. je iz talijanskog logora u Kraljevici (na Jadranu, dvadesetak km jugoistočno od Rijeke) pokrenuta inicijativa da se tamo smještena djeca otpreme u Palestinu. U početku

¹¹¹ Kartoteka židovskog znaka; *Popis žrtava*.

¹¹² JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

¹¹³ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign. U popisu stoji da je Lea Deutsch rođena 1933, iako je ona bila šest godina starija. Greška je vjerojatno namjerna jer su se ovim transportom mogla spašavati samo djeca do šesnaest godina starosti.

¹¹⁴ JIM, fond ŽOZ, sign. K-65-4-1/1-114.

¹¹⁵ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

svibnja iz Kraljevice je popis od nekih sedamdesetero djece – potencijalnih imigranata u Palestinu poslan u Zagreb i Budimpeštu. Informacije da bi se mogao organizirati novi dječji transport stigle su i do drugih logora koji su postojali na istočnojadranskoj obali, tada pod vlašću Talijana. U logoru u okolici Dubrovnika, kao i u konfinaciji na nedalekom otoku Lopudu “u proljeće 1943. počelo se govoriti da djeca idu u Palestinu. Čak su pravljani i popisi, ali su roditelji bili isuviše sumnjičavi da bi se odvojili od djece. Ubrzo se o tome prestalo govoriti.”¹¹⁶ Realizaciju ove akcije spriječile su deportacije iz Zagreba u svibnju 1943, jer je sve trebalo biti organizirano uz pomoć zagrebačke Općine. Ubrzo se više ništa nije moglo napraviti ni mimo zagrebačke Općine, jer su zatočnici iz Kraljevice prebačeni na sjevernojadranski otok Rab, a potom je u rujnu kapitulirala Italija, pa su djeca, da bi bila spašena, otpremana na druga mjesta, a ne u Palestinu.¹¹⁷

Kon i Freiburger obavljali su i tada vrlo obiman, a najčešće i vrlo neugodan posao korespondiranja s onima koji su se interesirali za sudbinu članova obitelji ili prijatelja. Dobivali su pisma s raznih strana, od Makedonije do dijelova Hrvatske pod talijanskom okupacijom; nekima su javljali da im je rodbina u Jasenovcu, a mnogima da njima samima “nije ništa poznato o Židovima, koji su odpremljeni u radne logore u Njemačku”.¹¹⁸

Pošto su u svibnju 1943. deportirani Freiburger i Kon, židovsku općinu nastavljaju voditi Ašer Kišicky i Robert Glücksthal.

Iako su bili izloženi maltretiranju i nisu bili sigurni da će doživjeti sljedeći dan, pa su jednom prilikom nekoliko dana proveli i u zatvoru, Kišicky i Glücksthal suočavali su se s nerazumijevanjem kada su židovskim organizacijama u inozemstvu objašnjavali položaj preostalih zagrebačkih Židova. Glücksthal je pi-

¹¹⁶ Isaić, *Od Mostara do Raba*, 12.

¹¹⁷ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 5993, sign. K-62-6-1/1-146, 1-159, 1-166, 1-171; JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign; Ristović, *Jevreji*, 325-328.

¹¹⁸ Vidi, opširnije, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 461-463.

sao da se u Budimpešti nalaze "ljudi koji kanda nas ne priznaju članovima iste obitelji".¹¹⁹ Razlozi takva odnosa vjerojatno su posve neopravdane sumnje da obadvojica kolaboriraju s ustaškom vlašću. Savez jevrejskih općina Jugoslavije odao im je poslije rata veliko priznanje. "Opština je ... u tadašnjim uslovima radila koliko je to uopšte bilo još moguće. To svakako treba zahvaliti dr. Robertu Glikstalu, inž. Đuri Kastlu i Ašeru Kišickom koji su, izlažući se i sami najvećim opasnostima, doprineli jedinstvenom slučaju da je ... od 115 jevrejskih opština koliko ih je bilo u predratnoj Jugoslaviji zagrebačka je bila jedina koja je djelovala do kraja."¹²⁰ Sva trojica spomenutih preživjeli su rat kao zaštićeni u mješovitim brakovima i ostali su na čelu zagrebačke Židovske općine do 1946. godine.

Već prve aktivnosti Kišickog i Glücksthala bila su prema inozemstvu – pišu zarobljenim Židovima u logor u Osnabrücku¹²¹ te Komitetu za pomoć Židovima u Ugarskoj (Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája).¹²² Baveći se tim i sličnim poslovima vodili su židovsku općinu u sljedećih dvije godine.

Zagrebačka je općina po završetku rata odaslala diljem svijeta, od Kalifornije do Izraela, pisma kojima je obavještavala rodbinu i prijatelje o sudbini onih za koje su se interesirali. Većini je javljano da su dotični "odvedeni u logor. Budući da se gore imenovani do danas nisu prijavili, to postoji vjerojatnost, da nisu više na životu."¹²³ Suhoparnost administrativnog jezika samo pojačava svu strahotu informacije. Takva su se pisma slala iz Zagreba sve do 1952. godine kao podsjetnik na prošla vremena. Zagrebačka se općina i čitava židovska zajednica u poslijeratnom vremenu suočila s posve novim izazovima.

¹¹⁹ Ristović, *Jevreji*, 80.

¹²⁰ *Spomenica 1919-1969*, 89.

¹²¹ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 5386, sign. K-65-6-1/1-262, 1-263, 1-265 do 1-268, 1-275 do 1-279, 1-305.

¹²² JIM, fond ŽOZ, reg. br. 5386, sign. K-65-6-1/1-309; vidi opširnije, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 541-542.

¹²³ Vidi, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 650.